

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-116-9-4>

ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ ЧУМАЦЬКОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОШАРКУ В УКРАЇНІ

Сокур Ю. В.

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії держави
та права Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна*

Український народ зазвичай у світі асоціюється з козаками, які трансформувалися в лицарський стан. Козаки відновили українську державність у військово-демократичній формі правління. Разом з тим необхідно зазначити, що буденна, щоденна кропітка праця українського народу знайшла своє відображення у чумацтві.

Чумацтво в собі поєднало дві визначальні чесноти людини: військову (вміння захистити себе та свою власність) та вміння господарювати.

Вищевказані чесноти і на сьогоднішній день залишаються актуальними та визначальними для людства. Можна з впевненістю зазначити, що чумацький промисел став потужним фундаментом ментальності українського народу.

Для глибшого розуміння природи чумацтва необхідно з'ясувати, які соціальні верстви долучалися до цієї діяльності, із яких груп населення сформувався у подальшому такий виокремлений суспільний прошарок, як чумаки.

У сучасних тлумаченнях поняття «чумак», на наш погляд, дещо звужена соціальна база чумацтва. Скажімо, «Українська радянська енциклопедія» стверджує, що «чумакували здебільшого кріпаки і державні селяни» [1, с. 353]. У той час, ми маємо безліч фактичних даних про те, що до чумакування вдавалися не лише селяни, а й міщани, козаки, духовенство, козацька старшина, дворянство тощо.

Чумацтвом, скажімо, займався князь М. Яблонський, який щорічно сам очолював валки з кількох десятків возів, що відправлялися в Крим і на Запоріжжя по сіль та рибу. Повертаючись додому, він сам продавав привезені товари на ярмарках [2]. Є дані про те, що в Коломию по сіль їздив Тиміш, син Б. Хмельницького [3, с. 313].

Чумацький торговий промисел сіллю виник як промисел селян, козаків і міщан. Спочатку активніше промишляли сіллю козаки. Для цього у них було більше можливостей: особиста свобода, матеріальні

статки, засоби транспортування, добре знання місцевості, краща організація, наявність зброї і т.п. Що ж до згадуваної нами групи солепромисловців – коломийців, то про їх соціальний склад ми не знайшли конкретних відомостей. Безперечно одне, що коломийці належали до таких найпоширеніших верств населення Подніпров'я, як селяни й міщани [4, с. 37].

Дані про чумацький промисел XVIII століття дозволяють проаналізувати склад чумаків за належністю їх до тих, чи інших верств населення і визначати, в яких групах чумацький промисел набрав найбільшого поширення.

Відомості першої половини XVIII століття про чумацький промисел серед лівобережних чумаків містять згадки про поміщицьких, монастирських й державних селяни, духовенство та козацьку старшину. Та найчастіше переважають чумаки, записані як «жителі» різних сіл і містечок, під якими слід розуміти козаків і міщан. Серед чумаків, жителів сіл і містечок, переважали козаки, яких було більше, ніж міщан.

На Правобережжі основну масу чумаків становили селяни. Крім них чумацьким промислом займались ще міщани й духовенство.

Аргументуємо сказане доступними нам статистичними даними. Склад чумаків за належністю до тих чи інших груп населення України видно, наприклад, при розгляді поіменних відомостей про пропуск у червні 1724 року через Кременчуцьку, Переволочанську та Липянську застави перевізників. Так, із 1479 «господарів», (тобто чумаків), зареєстрованих на цих заставах, переважна кількість належала до козаків. 82 господарі-чумаки були залежними селянами. При цьому лише два з них були з монастирських селян, а всі інші – поміщицькі селяни [2, с. 64].

Із зростанням чисельності міського населення відповідно зростала і питома вага чумаків-міщан. Динаміку зростання міського населення можна простежити за такими даними. Дослідник Омелян Терлецький вважав, що в XVI столітті чисельність усіх жителів українських земель не перевищувала 2 мільйона чоловік. Сучасні ж вчені наводять дещо інші статистичні дані. Так, у 1500 році у країні налічувалось 4,4 мільйона чоловік, 1550 році – 4,9, 1600 році – 5,3 мільйона чоловік. На середину XVII століття тільки на Київщині мешкало вже близько 1 мільйона 400 тисяч, а в межах Слобожанщини – 50 тисяч чоловік. На території ж Київського і Чернігівського воєводств – 1750 тисяч, Подільського – приблизно 350 тисяч, на Волині – 900 тисяч, Закарпатті – 300 тисяч, Північній Буковині – 50 тисяч чоловік. Для порівняння наведемо кількість населення в найбільш розвинутих країнах того часу:

Франція – близько 15 мільйонів жителів, Іспанія – 8-9, Англія – 2,5 – 3; Польща – приблизно 2 мільйона (уся Річ Посполита – до 5 мільйонів чоловік) [5].

За період з кінця XVIII століття до 50-х років XIX століття включно число мешканців міст України зросло в 3-5 і більше разів. Так, наприклад, у Києві в 1789 році було близько 19 тисяч жителів, а в 1854 році їх вже стало 90 465. У Полтаві в 1802 році налічувалося всього 7 975 осіб населення, а в 1848 році вже – 19 933. У 1851 році міські жителі становили 9% від усього населення України. Найвищий їх відсоток був у Херсонській (23,7%), Харківській (11,4%) і Київській (9,8%) губерніях. На останньому місці щодо питомої ваги міського населення були Полтавська (6,4%) і Подільська (5,4%) губернії [6, с. 136].

Крім жителів сіл і містечок, які становили основну масу чумаків, серед правобережних промисловців нерідко зустрічаються особи духовного звання. В кінці XVIII століття в «обширних розмірах» займався чумацтвом ієрей Микита Швабич з села Купіватої Липовецького повіту. Він дуже мало цікавився своїм приходом, відлучаючись на півроку і більше у «чумацьких справах». Немає точних даних про загальну кількість чумаків в Україні дореформеного періоду, але можна з певністю стверджувати, що вона була досить велика, доходючи в окремі роки до кількох десятків тисяч чоловік. Так, за офіційними даними, які відносяться до 1807 року, в Харківській губернії налічувалось 4147 чумаків, з яких припадало: на Харківський повіт 473, Богодухівський – 1047, Лебединський – 1000, Охтирський – 549, Вовчанський – 433, Ізюмський – 300, Куп'янський – 155, Валківський – 120, Зміївський – 70 чоловік. В основній своїй масі ці чумаки були з державних селян, але в деяких повітах чимало було їх і з поміщицьких селян [2, с. 52].

Стати самостійними чумаками могли лише заможні селяни та міщани, бо крім пари волів, треба було мати ще добре обладнаний і пристосований до тривалого перебування в дорозі віз, а також певну суму грошей для купівлі солі чи риби.

Наведених даних достатньо, щоб зробити висновок: у XVIII столітті чумацький промисел був поширений серед всіх верств населення України, але ступінь участі різних груп населення в ньому був далеко не однаковий. Найбільше поширення чумацтво мало серед козаків та селян різних категорій (монастирських, поміщицьких та державних). Питома вага чумаків, що належали до інших верств населення, також була досить значною. Це дає підставу вважати чумацтво в XVIII столітті масовим народним промислом.

У цілому в Україні чумацтво існувало аж до кінця XIX століття, а на Полтавщині воно тимчасово відродилося навіть в 1919–1922 роках, під час громадянської війни, коли була зруйнована система залізниць і виникли значні труднощі у забезпеченні населення товарами першої необхідності, зокрема, сіллю [2, с. 157].

Розвиток сільськогосподарського товаровиробництва стимулював торгівлю його продуктами, а, отже, збільшував рентабельність і прибутковість землеводів. Тому козацька старшина енергійно накопичувала земельні угіддя і забезпечувала себе робочою повинністю підлеглих їй козаків та селян.

Продукти сільського господарства, особливо скотарство та лісові промисли, були прибутковим експортним товаром. Вони перетворювалися в грошовий капітал, що давало змогу ввозити із-за кордону вибори західноєвропейської промисловості. Земельні власники, організатори сільського господарства, були водночас й торговцями, збуваючи свої продукти за кордон. У кінці XVII століття починає формуватися спеціальна купецька верства з-поміж багатших міщан українських міст.

Література:

1. Українська радянська енциклопедія / Голов. ред. М. П. Бажан. К.: Голов. ред. Укр. рад. енцикл. в 12-ти т. Т. 12. 1985. 572 с.
2. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел, його роль в соціально-економічному розвитку України XVIII – першій половині XIX ст.), К.: Наук. думка, 1964. 138 с.
3. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. 2-е вид., виправлене і доповнене. Львів: Світ, 1990. 408 с. ("Пам'ятки історичної думки України").
4. Сокур Ю. В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.): дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 178 с.
5. Гуржій О. І. До питання про кількість та етнічний склад населення України у другій половині XVII ст. *Український історичний журнал*. 1993. № 3. – С. 43–49.
6. Тенгоборский Л. В. О производительных силах России: монография, Ч. 1. Москва: Университетская типография, 1854. 387 с.